

UOT - 811.512.1

BÖYÜKXANIM ƏSGƏROVA

“TÖVRAT”DAKI ONOMASTİK VAHİDLƏRİN TƏSNİFATI VƏ YARANMA ÜSULLARI

XÜLASƏ

Yəhudilərin müqəddəs kitabı olan Tövrata daxil olan beş kitabın hər biri onomastik vahidlərlə olduqca zəngindir. Tövratin onomastik leksikasına nəzər saldıqda antroponimik və toponimik vahidlərin daha çox üstünlük təşkil etdiyini görə bilərik. Xüsusilə də, Tövratin birinci və ikinci kitabı olan, yunan və latın dilinə tərcümə edilmiş variantlarında *Yaradılış (Genesis)* və *Çıxış (Exodus)* kitabı adlanan ספר בראשית - *Seyfer Breysit* və ספר שמות - *Seyfer Şmot* xüsusi adlarla olduqca zəngindir. Bu kitablarda ardıcılıqla sadalanan ata-oğul adları, onların övladlarının və nəvə-nəticələrinin adları ilə yanaşı, yəhudi xalqının yaşadığı, köç etdiyi yerlərin adlarını, müxtəlif çayların, dənizlərin, heyvanların, səma cisimlərinin adlarını və digər onomoloji vahidləri görmək mümkündür. Bütün bunlarla yanaşı, bəzi onomastik vahidlərin Tövratda, müasir ibrani dilində, Azərbaycan dilində, o cümlədən müasir türk dillərində yazılma formaları da məqalədə tədqiqatə cəlb olunmuş, xüsusi adların müxtəlif dillərdə derivatları araşdırılmışdır. Həmçinin Tövratdakı onomastik vahidlərin yaranma üsulları və prinsipləri də müəyyənləşdirilmişdir. Bəzi şəxs adlarının yaranması ilə bağlı olan hadisələri müqəddəs kitabda təsvir olunduğu kimi göstərməyə çalışmışıq.

Açar sözlər: Tövrət, onomastika, ibrani dili, türk dilləri, yəhudi, derivat

Giriş. Məlum olduğu kimi, onomastika bir xalqın, millətin tarixi məqamlarını, dini baxışlarını, adət və ənənələrini əks etdirən və onları özündə qoruyub saxlayan vahidləri özündə birləşdirir. Hər bir onomastik vahiddə xalqın tarixinin müəyyən səhifəsi öz əksini tapır. Müxtəlif növ onomastik vahidlərə yəhudilərin müqəddəs dini kitabı olan Tövratda da təsadüf olunur. Tövratin onomastik leksikasına antroponimlər, toponimlər, hidronimlər, zoonimlər, etnonimlər, kosmonimlər aid edilə bilər.

Tövratdakı onomastik vahidlərin məna çarları zəngin olduğu qədər, onların yaranma yolları da müxtəlifdir. Onomastik vahidlərin yaranması hər bir xalqın inkişaf tarixi, dili, söz yaradıcılığının özünəməxsus qanunauyğunluqları əsasında baş verir. Tövratdakı onomastik vahidlər ibrani dilinin qrammatik quruluşu əsasında yaranmış, müxtəlif prinsip və üsullara əsaslanmışdır. Bu prinsip və üsulları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. *Leksik üsulla yaranan onomastik vahidlər.* Bu prosesdə heç bir qrammatik vasitə olmadan müxtəlif apelyativlər xüsusi sözlərə – onomastik vahidlərə çevrilir. Yəni sözlər bir onomastik vahiddən digər onomastik vahidə keçir. *Kənan* onomunu leksik üsulla yaranan onomastik vahidlərə aid edə bilərik. Tövratda *Kənan* קְנַנְּ həm şəxs adı, həm də ölkə adı olaraq göstərilir. Adəmin oğlu Şitin oğlu Enoşun oğlu-

nun adı *Kənan* olmuşdur. *Kənan* adının Tövratda antroponim kimi işlənməsi:

וַיְהִי אֲנוֹשׁ תְּשֻׁעִים שָׁנָה וַיֻּלְּדוּ אֶת־קִינָן

[תורה, 2019, s.34]. Tövratdan nümunə olaraq verdiyimiz cümlənin Azərbaycan dilində tərcüməsi belədir: Enoş doxsan yaşında olanda *Kənan* adlı oğlu oldu.

Qədim Finikiya ilə Suriya və Fələstinin bir hissəsindən ibarət olan ölkənin – Aralıq dənizinin şərq sahillərinin sami dillərindəki adı da *Kənan* olmuşdur. Həmçinin “Ərzi-Kənan” (*Kənan* ölkəsi) adlanan bu torpaqlar Yaquub peyğəmbərin vətəni hesab edilmişdir. Tövratda *Kənan* adının toponim kimi işlənməsi:

וַיֵּשֶׁב יַעֲקֹב בְּאֶרֶץ מִגְוָרִי אָבִיו בְּאֶרֶץ כְּנָעַן

[תורה, 2019, s.172]. Tərcüməsi: Yaquub atasının qərib kimi yaşadığı *Kənan* torpağında qalıb orada yaşadı.

Leksik üsulla yaranan onomastik vahidlər dilin lüğət tərkibinin keyfiyyətə zənginliyini ifadə edir.

2. *Semantik üsulla yaranan onomastik vahidlər.* Bir nitq hissəsinə məxsus sözün substantivləşərək başqa nitq hissəsinə keçməsi zamanı dildə yeni onomastik vahidlər meydana gələ bilər. Adətən müəyyən məqsəddən asılı olaraq, hər hansısa mənəni, mənəvi keyfiyyəti, xüsusiyyəti, hadisələrə münasibəti, oxşarlığı, arzu və istəyi, sevinci və s. ifadə etmək üçün

dildəki ümumi sözlər yeni mənə qazanır və xüsusi sözlərə keçir. Tövrətdəki antroponimlərin bəziləri bu yolla yaranmışdır. Məsələn: kə-dər, qəm; meh, yel mənəsi ifadə edən – הָבֶל *Habel* adı; odlu, atəşli – יִשְׂרָאֵל *İsrafil*; təsəlli, təskinlik – נוֹחַ *Nuh* və s. adlar semantik üsulla yaranan onomastik vahidlərə aid edilə bilər. Burada müxtəlif sözlərin yeni semantik mənə kəsb edərək onomastik vahidlərə çevrildiyinin şahidi olur.

3. *Morfoloji üsulla yaranan onomastik vahidlər*. Bu üsulla müxtəlif söz köklərinə şəkilçilərin artırılması ilə yeni onomatik vahidlər yaranır. İbranicə אֱלֹהִים - *Elohim* formasında olan *Allah* sözünün kökündə *el/al* sözü dayanır. *El,al* kökünün qədim ibranicə mənəsi “yüksəkdə, yuxarıda, üstündə” deməkdir. *Elohim* sözündəki *im* hissəciyi isə ibrani dilində cəmlilik yaradan şəkilçidir. Deməli, bu söz yüksəkdə, bizdən yuxarıda, üstə mövcud olan qüvvələrin cəmini bildirmək üçün yaranmışdır. Əslində Allahın adı Tövrətdə dörd ibrani hərfindən – יהוה ibarət olan tetraqrammaton ilə yazılmışdır. Tövrətin tərcümə variantlarında *Yehova* olaraq yazılan həmin tetraqrammaton Azərbaycan dilində *YHVH* samitlərinə uyğun gəlir. Tövrətin bəzi tərcümələrində isə *Yehova* adı ümumiyyətlə yazılmamışdır. Çünki bir zamanlar yəhudilər arasında ilahi adı dilə gətirmək haram qəbul olunmuşdur və onlar *Yehova* əvəzinə başqa sözlərdən – *Rəbb, Allah (Elohim), Haqq-Taala, Qüdrət sahibi* və s. kimi təsviri ad və sifətlərdən istifadə edirdilər. Lakin diqqətə çatdıraq ki, müqəddəs kitabın qədim əlyazmalarında *Yehova* adı 7000 dəfə yazılmışdır. Babil sürgünündən əvvəl *Yehova* adının qədim ibrani hərfləri ilə yazılış forması: יהוה Babil sürgünündən sonrakı dövrdə müasir ibrani hərfləri ilə *Yehova* adının yazılış forması: יהוה Qədim ibrani dilində sahitlər yazılmadığından tetraqrammaton da sahitsiz yazılırdı. Keçmiş zamanlarda ibadətçilər Tövrəti oxuyanda hansı sahitləri harada və necə tələffüz etməli olduqlarını yaxşı bilirdilər. Lakin müasir dövrdə isə bu adın düzgün tələffüz forması bizə məlum deyil və bu barədə mübahisələr mövcuddur.

4. *Sintaktik üsulla yaranan onomastik vahidlər*. Bu yolla yaranan onomastik vahidlər iki və daha artıq müstəqil mənəli sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşərək bir leksik vahidin adını bildirməsinə deyilir. Sintaktik

üsulla yaranan onomastik vahidlərə İbrahim, İsmayıl, İsrail və s. misal göstərmək olar. Tövrətdə *İbrahim* adının necə yaranması və hansı mənəni ifadə etməsi geniş təsvir olunur. *İbrahim* yəhudi dilindəki אַבְרָהָם *Avraam* adının ərəb variantıdır. *Avraam* antroponimi üç müstəqil mənəli sözün *av+ra+am* birləşməsindən meydana gəlmişdir. İbranicə *av* “ata”, *ra* “böyük”, *am* “xalq” deməkdir. Bu adın mənəsi “böyük xalqın atası, ulu ata, xalqların atası”dır. İbrahim adının Allahın mələyi vasitəsilə İbrama verildiyini və hansı mənəni ifadə etdiyini Tövrətdə aid olan aşağıdakı cümlədə görə bilərik:

אַבְרָם וְהָיָה שְׁמֵךְ אַבְרָהָם כִּי אֲבִיהֶמוֹן
וְלֹא יִקְרָא עוֹד אֶת־שְׁמֵךְ גּוֹיִם נְתַתִּיךְ

[Гиль, 1999, s.81]. Tərcüməsi: Sənin adın daha İbram yox İbrahim olacaq, çünki səni çoxlu sayda xalqların atası edəcəyəm.

İsmayıl adı da ibranicə iki sözün *lišmo+el* birləşməsindən əmələ gəldiyi üçün sintaktik yolla yaranan onomastik vahidlərə aid edilə bilər. Nəzərə çatdıraq ki, yəhudi dilində sözlər fleksiya uğradığından məsdər forması *lišmo* olan bu sözün dilimizdəki mənəsi “eşitmək”, *el* isə “Allah” mənəsidir. Allah sızıntı içində olan Həcərin yalvarışlarını və fəryadını eşitdiyi üçün o oğlu dünyaya gələndə uşağa *İsmayıl* adını qoymuşdur. Buna görə də, adın mənəsi “Allah eşidir, xəbər tutur” deməkdir. Tövrətdə göstərilir:

הֲנֵךְ הָרָה וְיִלְדֶתְ בֵן
וְקָרָאתָ שְׁמוֹ יִשְׁמָעֵאל כִּי־שָׁמַע יְהוָה אֵל

[Гиль, 1999, s.80]. Tərcüməsi: Tanrının mələyi Həcərə dedi: Bir oğlun olacaq, adını İsmayıl qoyarsan, çünki Allah sənin fəryadını eşitdi.

Tövrətdə yer alan antroponimlərin əksəriyyəti baş vermiş müxtəlif hadisələr əsasında yaranmışdır. Müəyyən bir mədəni kontekstdə meydana gələn şəxs adları hər hansısa dünyagörüş, etnosemantik proseslərlə bağlıdır və hər bir adın seçilməsinin, uşağa verilməsinin özünəməxsus səbəbləri və əlaqədar olduqları əhvalatlar vardır. Bunların əksəriyyəti barədə Tövrətdə izahlar verilmiş, əksər adların meydana gəlməsinə səbəb olan hadisələr təsvir edilmişdir. İlk insan adı olan *Adəm* onomunun hansı hadisələr əsasında yaranmasına diqqət yetirək. Tövrətdə göstərilir ki, Allah insanı torpaqdan yaratdı və onun burnuna həyat nəfəsini üfördü. Beləliklə, *Adəm* yaşayan canlı varlıq oldu:

וַיֵּצֵר יְהוָה אֱלֹהִים אֶת
הָאָדָם עֹפָר מִן־הָאֲדָמָה וַיִּפַּח בְּאַפָּיו נֶשְׁמַת
חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה

[Сафранова, 2007, s. 24]. Buradan deyə bilərik ki, *Adəm* qədim yəhudi mənşəli söz olub, “torpaqdan düzələn” mənasını bildirir. Bu adın əslisi isə אָדָם – *Adam* formasındadır. A.Paşayev və A.Bəşirova “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti”ndə *Adəm* adının “torpaq” mənasını ifadə etdiyini göstərmişlər [Paşayev və b., 2011, s. 95]. Fikrimizcə, bu doğru deyil, çünki “torpaq” mənasını yəhudi dilində *adama* sözü ifadə edir. *Adəm* isə “torpaqdan yaranan” deməkdir. “Azərbaycan dilinin böyük izahlı onomastik lüğəti”ndə isə yanlış olaraq göstərilir ki, *Adəm* ərəbcə “insan” deməkdir [Azərbaycan dilinin böyük izahlı onomastik lüğəti, I, 2007, s. 12]. Bildiyimiz kimi, ilk insanın adı *Adəm* olmuşdur. Lakin bu o demək deyil ki, *Adəm* adının mənası “insan”dır.

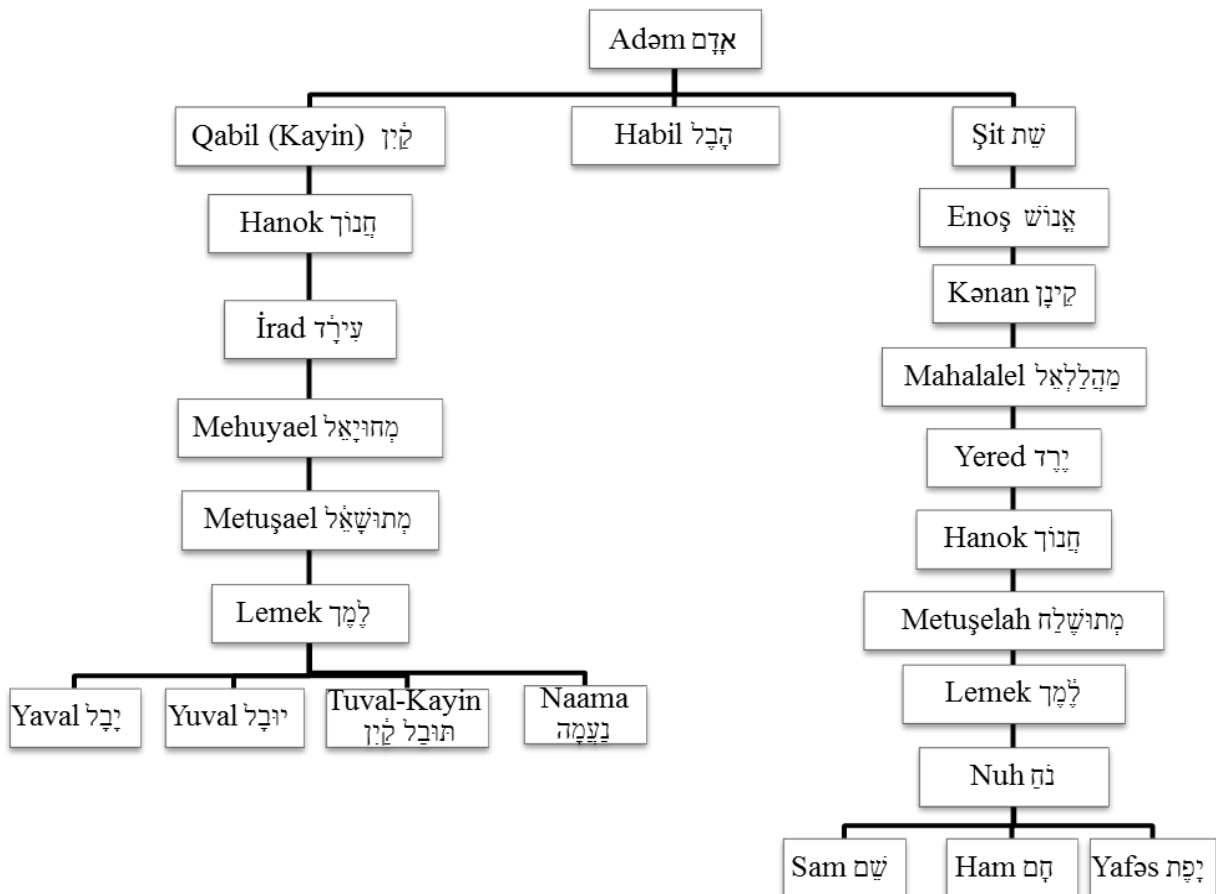
Yarandığı mədəni kontekst baxımından maraqlı doğuran adlardan biri də *İshaq*dir. יִצְחָק - *İshaq* adının mənası iki cür izah oluna bilər. Birincisi, Tövratda yazıldığı kimi, *İshaq* “gülüş,

gülmək” sözü ilə əlaqəli olaraq uşağa verilmiş addır. İbranicə לצחוק - *litsxok* “gülmək” mənası verir. Tanrının mələyi İbrahimin həyat yoldaşı Saraya övlad müjdəsi verərkən, Sara qocaldığı üçün oğlunun olacağına inanmamış, bu xəbərə xeyli gülmüşdü. Buna görə də, Sara oğlu dünyaya gələrkən Tanrı üzümü güldürdü, - dedi və uşağa “gülüş” mənası ifadə edən *İshaq* adını verdi [תורה, 2019, s.88].

וַתֹּאמֶר שָׂרָה צָחַק עָשָׂה לִי
אֱלֹהִים כָּל־הַשְּׂמֵעַ יִצְחָק־לִי

İkincisi, *İshaq* adı yəhudi sözü olan *Yotse haqq* sözündən olub, “haqq çıxdı” mənasını ifadə edə bilər. Belə ki, Saranın oğlu dünyaya gələrkən haqq çıxmış, uzun illərdən sonra onun övladı olmuşdu.

Tövratda nəzər saldıqda bəşəriyyətin ilk insanı olan *Adəmdən* başlayaraq, onun övladlarının və övladlarından törəyən böyük bir nəslin nümayəndələrinin adlarını ardıcılıqla görə bilərik. Həmin antroponimik silsilənin müəyyən bir hissəsinə nəzər salaq:

Tövrətin onomastikası toponimlər, hidronimlər, oykonimlər, oronimlər, kosmonim, zoonim və etnonimlərlə də olduqca zəngindir. Məsələn, Breysitdə göstərilir ki, Allah Adəmin yaşaması üçün Ədən bağı yaratmışdır. Tövrətdə bu toponim גן עדן – *Qan Eden*, yəni *Ədən bağı* olaraq verilmişdir. Ədən bağı Adəm ilə Həvvanın yaşadığı cənnət bağı olmuşdur. Bu yerin harada yerləşməsi barədə müxtəlif fikirlər vardır. Britaniya tədqiqatçısı Devid Rol Ədən bağına Təbriz şəhərinin yaxınlığında yerləşdiyini söyləmişdir [David, 1998]. Abbasqulu ağa Bakıxanov isə şimali Azərbaycanı Ədən bağı – Gülüstani-İrəm adlandırmışdır [Bakıxanov, 2010].

Bundan başqa Tövrətdə Havil ölkəsinin adını חַוִּילָה *Havila*, כּוּשׁ *Kuş* torpağının adını, אַשּׁוּר *Aşur*, yəni *Aşşur/Assuriya* ölkəsinin adını da görə bilərik ki, bu toponimlər tarixi Azərbaycan ərazisində və şərqə Anadoluda bəşər sivilizasiyasının yaranma faktının tədqiqi üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Tövrətin zəngin onomastik leksikasına daxil olan hidronimlərə Ədən bağından axan dörd çayın adını פִּישׁוֹן *Pişon*, קִיזוֹן *Qixon*, חִדְקֵל *Xidekel* (Dəclə çayı) və פְּרָת *Prat* (Fərat çayı) misal göstərmək olar. Tədqiqatçılar Ədən bağından axan Pişon və Qixon çaylarını Araz çayı, İrandakı Kərxə, Karun çayları ilə, İraqdakı Diyala çayı, Qanq, hətta Nil çayı ilə eyniləşdirmişlər.

Tövrətin onomastik leksikasına daxil olan bəzi zoonimləri isə müxtəlif fonetik və qrafik dəyişikliklərlə türk dillərində görə bilərik. Məsələn: קִמֶל *qemel*, yəni *dəvə* sözünü Azərbaycan türkcəsində *dəvə*, Türkiyə türkcəsində *deve*, türkməncə *düye*, qırğızca *töö*, qazaxca *tüye*, özbəkçə *tuya*, tatarca *döya* formasında, זֵבְרָה *zebra* zoonimi eyni fonetik tərkibdə, פִּיל *fil* sözü Azərbaycan türkcəsində, Türkiyə türkcəsində, özbəkçə, başqırd və tatarca *fil*, türkməncə, qazaxca, uyğurca və qırğızca *pil* formasında,

דוֹלְפִין *dolfin* Azərbaycan türkcəsində, türkməncə, tatarca, özbəkçə, qırğız və qazaxca *delfin* formasında, Türkiyə türkcəsində isə *yunus balığı* olaraq işlədilir.

Tövrətdəki bəzi kosmonimlərin də türk dillərində paralel şəkildə işlənməsinə rast gəlmək mümkündür. Buna misal olaraq שֶׁמֶשׁ *Şəməş* sözünü göstərmək olar. Ərəb dilinin təsiri ilə bu söz *şəms* formasında müxtəlif türk dillərinin leksikasına daxil olmuş, lakin zaman keçdikcə artıq öz işləkliyini itirdiyi üçün köhnəlmiş sözlər qrupuna daxil olmuşdur. Hal-hazırda *şəms* sözü əvəzinə Azərbaycan türkcəsində *gün/günəş*, Türkiyə türkcəsində *gün/güneş*, türkməncə *gün*, qazaxca və qırğızca *kün*, başqırd və tatarca *koyaş*, özbəkçə və uyğurca *kün/kuyaş* sözləri işlədilir. Həm Tövrətdə, həm də türk dillərində paralel olaraq işlədilən kosmonimlərə digər bir nümunə olaraq שָׁמַיִם *Şamayim* sözünü qeyd edə bilərik. Azərbaycan türkcəsində *səma*, qırğızca və türkməncə *asman*, qazaxca *aspan*, özbəkçə *osmon* formalarında paralel şəkildə işlədilir. Türkiyə türkcəsində isə *sema* sözü bir zamanlar işlək olsa da, artıq köhnəlmiş söz hesab edilir və bu mənada *gökyüzü* sözündən istifadə olunur.

Nəticə: Tövrətin onomastik leksikası ilə bağlı apardığımız araşdırma zamanı buradakı onomastik vahidlərin ümumi mənzərəsini öyrənməyə, şəxs adlarının yaranması ilə bağlı hadisələri Tövrətdə göstəriləndiyi kimi ortaya qoymağa, müxtəlif onomastik vahidlərin Azərbaycan dilində, o cümlədən digər türk dillərində paralellərini müəyyən etməyə çalışdıq. Bu istiqamətdə təhlillər aparmaq, Tövrətin onomastik leksikasını öyrənmək, buradakı onomastik vahidlərin müxtəlif türk dillərində derivatlarını araşdırmaq, müxtəlif dillərə transliterasiya olunması qaydalarını müəyyənləşdirmək və sözlərin fonetik tərkibindəki ümumi və fərqli cəhətləri tədqiq etmək türk dillərinin tarixi üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. תורה. חמשה חומש' (2019). להאים. עמודים 1303.
2. Azərbaycan dilinin böyük izahlı onomastik lüğəti (2007), I kitab, Antroponimlər, Bakı, Nafta-Press, 354 s.
3. Bakıxanov A. (2010). Gülüstani-İrəm. Bakı, Xatun Plyus, 300 s.
4. David R. (1998). Legend: The Genesis of Civilisation. London, 454 pg.
5. Paşayev A., Bəşirova A. (2011). Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, Mütərcim, 340 s.
6. Гиль П. (1999). Тора: Пятикнижие и гафтарот. Москва, Гешарим, 1456 ст.
7. Сафранова Д. (2007). Тора. Москва, Лехаим, 1312 ст.

Boyukkhanim ASGEROVA

CLASSIFICATION AND METHODS OF FORMATION ONOMASTIC UNITS IN THE TORAH

SUMMARY

Each of the five books of the Torah, the holy book of the Jews, is rich in onomastic expressions. If we look at the onomastic lexicon of the Torah, we can see that there are more anthroponymic and toponymic terms in there. In particular, the first and second books of the Torah, ספר בראשית - Seyfer Breishit and ספר שמות - Seyfer Shmot, the Greek and Latin versions of Genesis and Exodus, are very rich in special names. In addition to the names of fathers and sons listed in these books, the names of their children and grandchildren, the names of the places where the Jewish people lived and migrated, the names of various rivers, seas, animals, cosmonims and other onomastic expressions. In addition to all this, the forms of writing some onomastic words in the Torah, modern Hebrew language, Azerbaijani language, as well as modern Turkish languages are also studied in the article and the derivations of special names in different languages are studied. The methods and principles of the formation of onomastic expressions in the Torah are also defined. We have tried to explain the events of creations of some names as described in the Torah.

Keywords: *Torah, onomastics, Hebrew language, Turkish languages, Jew, derivate*

Бөүкханум АСКЕРОВА

КЛАССИФИКАЦИЯ И МЕТОДЫ ОБРАЗОВАНИЯ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ТОРЕ

РЕЗЮМЕ

Каждая из пяти книг Торы, священной книги евреев, очень богата ономастическими единицы. Если мы посмотрим на ономастический лексикон Торы, мы увидим, что там больше антропонимических и топонимических терминов. В частности, первая и вторая книги Торы, ספר בראשית - Сейфер Брейшит и ספר שמות - Сейфер Шмот, греческая и латинская версии Генезис и Исход, очень богаты особыми именами. В дополнение к именам отцов и сыновей, перечисленных в этих книгах, именам их детей и внуков, названиям мест, где еврейский народ жил и мигрировал, названиям различных рек, морей, животных, космонимов и другим ономастическим выражениям. Помимо всего этого, в статье также изучаются формы написания некоторых ономастических слов в Торе, современном иврите, азербайджанском языке, а также в современных турецких языках и изучаются производные специальных имен на разных языках. Также определены методы и принципы образования ономастических выражений в Торе. Мы попытались объяснить события создания некоторых имен, как описано в Торе.

Ключевые слова: *Тора, ономастика, иврит, Турецкие языки, еврей, производный*